

ELS LLIBRES ANTICS

Des dels començos de la seva memòria històrica, l'home ha comunicat als altres el seu món interior, les seves idees, els seus sentiments per mitjà de la paraula, però també per mitjà de grafismes, de signes, que li asseguressin la permanència del seu pensament, enfront del caràcter fugisser, instantani de la paraula. És allò dels antics: «les paraules volen, els escrits romanen».

Per això hom ha emprat tota mena de materials com a suport dels seus signes ideogràfics, jeroglífics i finalment, alfabètics. Com a simple notícia, citarem una sèrie de suports que es poden considerar els precedents històrics dels materials clàssics emprats per a la confecció dels documents i dels llibres: el Papir, el Pergamí i el Paper.

Ja des dels inicis del món clàssic greco-romà, apareix documentat l'ús de fulles d'arbre blanc i d'olivera, fulles de palmera; de l'escorça dels arbres, especialment del til·ler, de la seva cara interna, se'n treia un teixit molt fi que era molt apte per escriure. Aquesta pel·lícula era anomenada "liber", raó per la qual alguns pensen que aquest mot ha donat el nom als nostres llibres. A Roma també s'usà el lli, com a matèria escriptòria, abans de la introducció del papir, segons notícies donades per Livi, Plini, Marcia Capella i d'altres. També ocasionalment, a l'antiga Grècia i a Roma, s'hi emprava la terracuita, però diferentment de com la tractaven els assiris i babilonis, els quals gravaven els signes abans de la cuita, mentre que els greco-romans escrivien en trossos de ceràmica, generalment usada, com és el cas dels "Ostraka".

Del material escriptori que acabem de citar, més d'altres com el vidre, l'ivori, etc., en tenim notícia a través de textos literaris o jurídics. N'hi ha d'altres, coneguts i documentats, que no pertanyen al camp del document usual i del llibre, com la pedra i els metalls, i que consignem a títol de breu inventari. Dins el grup de materials durs cal consignar els "graffiti" pompeians, de primeríssim interès, tant pel suport —un mur, una paret— com per l'instrument emprat —un punxó o la punta d'un ganivet—, com, principalment, per les lletres resultants d'una banda obligades pel suport i l'instrument i, de l'altra, lliures i espontànies per la mà que les traçà. Almenys l'antic vici d'embrutar les parets ha servit per donar-nos mostres d'un tipus d'escriptura ben interessant. La fusta fou usada llargament com a suport de l'escriptura, tant que el mot "tabula" també significa "document", en llatí. L'escriptura no era escrita directament sobre la fusta, taula o tauletes, ans era necessària una preparació preliminar. A voltes, les tauletes eren recobertes d'un vernís blanc —"tabulae dealbatae"— i escrites per mitjà d'un pinzell. Servien per donar avisos al públic, per propostes de llei, exposades durant tres dies, per a coneixement dels ciutadans.

Per a l'ús comú, les tauletes de fusta presentaven un petit marc en els marges exteriors, de manera que el centre de la tauleta era còncav i permetia omplir-lo de cera blanca o rogenca barrejada amb pega. Per escriure, hom usava l'estil o petit punxó de metall o de vori. Sovint, a una primera tauleta s'hi afegia una o varies tauletes més, lligades amb un filet metàl·lic, donant lloc als díptics, triptics, políptics, etc. Aquestes tauletes de cera, eren d'ús corrent per a correspondència, comptes, minutes, contractes, etc. i eren tan pràctiques que continuaren usant-se fins als començos dels temps moderns.

EL PAPIR

Mentre la tauleta de cera continua essent el material escriptori dominant, per als documents, fins als primers segles de l'Imperi, ja, en el moment de la primera difusió de la cultura literària a Roma, hom usava el papir per a ús librari, que a Grècia havia assolit la plenitud de difusió general, vers el s. IV a.C.

El papir és una planta palustre, originària d'Egipte, dotada d'una tija de 3 a 4 metres d'alçada, força prima, semblant a la d'un jonc. La tècnica de la fabricació la coneixem gràcies a Plini el Vell el qual en la seva "Naturalis Historia", XIII, 11-12 (22-26), ens explica que, una vegada tallada la tija arran de terra, se li treia la clofolla verda i es tallava, en sentit longitudinal, en unes finíssimes tires o fils que es dipositaven sobre una taula i s'impregnaven d'aigua del Nil. Sobre aquesta primera capa filamentosa, se n'hi afegia una segona, en sentit transversal, fent la suficient pressió com per aconseguir una perfecta adhesió de les dues capes, s'obtenia així un full compacte. A la fi, tots els fulls eren reduïts a un mateix format i encolats de manera que formaven un rotlle, disposat ja per al comerç. Pel mateix autor, sabem de les diverses classes de papir que hi havia en el mercat i dels molts diversos usos que tenia aquest material.

La fabricació del papir fou pròpia d'Egipte i va durar fins després de la invasió musulmana, en el s. VII; vers la fi del s. X hi ha memòria de la indústria del papir a Palerm, cosa que fa pensar que els papirs últims de Ravenna i de Roma no tinguin origen sicilià, però aquesta qüestió resta sense resoldre; sí que és cert el fet que la monarquia franca i la Cancelleria pontifícia usaven papir egipcià. La producció egipciana cessà vers la segona meitat del s. XI, quan declina fortament el cultiu de la planta, a causa de les persistents secades del Nil.

Fruit de les excavacions, es conserven força papirs de diverses procedències: els egipcians, grup important, de quasi un miler de documents, trobats al poble d'El Faijûm en 1877, avui conservats a Viena i a Londres; hi ha el grup d'Ercolano, trobats en una vil·la d'aquesta població, entre 1752 i 1754; finalment, hi ha el grup medieval, força nombrós, amb uns quants textos literaris i una major part de documents de tipus jurídic. Ja hem dit més amunt, que la Cancelleria pontifical produí documents d'aquest tipus, doncs bé, cal notar que bona part d'aquests papirs interessaven fundacions catalanes i rosselloneses: Girona amb dos magnífics exemplars que es poden admirar en el museu capitular, Vic, St. Cugat del Vallès, St. Martí del Canigó, Camprodon.

EL PERGAMÍ

El papir fou substituït –primer en l'ús literari, després en el documental– pel pergamí, pell de certs animals degudament tractada i disposada per acollir l'escriptura. Segons una tradició antiga, reportada per Plini, el pergamí fou introduït per Eumenes II, rei de Pèrgam (a. 197-158 a.C.) per suplir la manca de papir que Ptolemeu V d'Egipte no volia lliurar-li, per por que Eumenes no arribés a crear una Biblioteca més gran que la d'Alexandria. Certament que l'ús del pergamí és més antic, però el nom indica que la ciutat de Pèrgam fou el principal centre productor, en l'antiguitat.

Per preparar el pergamí, hom emprava les pells de diferents animals i especialment les de cabra, xai, ovella, vedell, resultant-ne varies qualitats apreciades diversament en el mercat. La fórmula emprada per al tractament de la pell també influïa en la bona qualitat del producte: així, els pergamins elaborats a Itàlia i a la península ibèrica eren

blancs, prims i suaus al tacte, contra els que es produïen a França i a la Germània, que eren gruixuts i foscos de color.

Un còdex procedent de la ciutat italiana de Lucca, del s. VIII, ens forneix la fórmula que usaven els antics per a la preparació del pergami: primerament, posaven la pell a la calç durant tres dies, després la posaven en un dipòsit d'aigua, per tal d'esbandir-la, a continuació la rascaven amb una pedra negra pels dos costats, la cara externa per treure'n la llana o el pèl, la cara interna per treure'n restes de greix i de nervis. Es deixava assecar i finalment solia tenyir-se amb colors.

Encara, abans d'escriure, l'escrivà retocava el pergami per afinar-lo, el tallava a les mides convenients i reparava les possibles falles de la pell.

Les mostres més antigues que tenim de pergami, són uns pocs fragments de finals del s. III, però és cert que durant l'edat clàssica existien còdex en pergami, segons es desprén de les notícies que ens han fornint els autors clàssics. Sant Pau demana, per carta, al seu deixeble Timoteu (Tim. II, 4, 13) que li porti els llibres, especialment els de pergami; Marcial recorda obres d'Homer, Virgili, i altres autors, escrites sobre pergami. Però no és fins al s. IV que es fa general l'ús del pergami, tant que és citat per l'Emperador Dioclecià, en el seu edicte "Sobre els preus de les coses vendibles", de l'any 301. D'aquesta mateixa data són els còdex més antics conservats fins ara.

A partir del s. VIII els manuscrits en pergami ja són nombrosíssims i fins al s. XIII aquesta matèria és exclusiva, fins que apareix el paper.

ELS SEGELLS

Els documents emanats dels alts personatges, Emperadors, Reis, Papes, Bisbes, etc., de l'Alta Edat Mitjana, acostumaren a acompanyar els seus actes amb segells, com a senyal de la seva autoritat i garantia de validesa i autenticitat.

Els segells més primitius eren de cera verge, convenientment ablanida, amb la qual es feien dues boles. El pergami, un cop llegit el text, validat, confirmat i lloat, era signat pel monarca i els seus dignataris, notaris i testimonis. Seguidament, hom foradava el pergami per la part inferior, amb un coltell. Aleshores, a través del forat hom ajuntava les dues peces de cera que, unides, formaven el segell. Finalment, el monarca o el personatge que expedia el document, marcava la cara anterior de la cera amb el seu "senyal" que duia en el seu dit índex en forma d'anell.

La fragilitat d'aquests segells va fer que anessin evolucionant. A la Baixa Edat Mitjana els segells de cera eren presentats dins uns estoigs o caps de llauna, que els protegien, penjats dels fils corresponents.

Però els segells més comuns foren els de plom. Començà a usar-los la Cúria Pontifícia, i ben aviat el seu ús s'estengué per totes les Corts Reials. En la nomenclatura del temps, el mot segell indicava l'aparell que servia per confeccionar els segells, és a dir, la matriu; però ben aviat el mot passà a designar el propi segell.

Els segells dels reis de la Corona d'Aragó solen dur, en la cara anterior, l'efígie reial asseguda en el tron, amb la corona i el ceptre. A la cara posterior, apareix la figura del monarca, sobre el cavall, amb les armes de la guerra. Els segells de cera penjaven d'una cinta feta de pergami. Els de plom ja duïen cintes de diversos materials tèxtils, generalment de diversos colors. Els nostres reis usaven cintes amb els colors de la senyera.

EL PAPER

El paper és el material escriptori més modern, que ha substituït gradualment els altres materials, tant en usos documentals com en usos libraris.

Fou inventat pels xinesos, els quals ja l'usaven en el s. II de la nostra Era. Després de l'ocupació del Turquestan, els àrabs tingueren coneixement de la seva fabricació, a través de presoners xinesos. Aleshores, establiren una gran factoria de paper a Samarkanda en 751. Seguidament a Bagdad, a Mambidsch, i en altres llocs del seu Imperi, restablint el monopoli del paper, tal com havien fet antigament amb el papir.

Europa conegué el paper a través dels àrabs. La factoria de paper més antiga del nostre continent, fou fundada, a finals del s. IX, a Xàtiva. En el curs del s. XII la indústria del paper es difon per la regió meridional de França, seguint la costa a Gènova i al nord d'Itàlia. En el s. XIII, a impulsos de les Universitats, els manuscrits en paper arriben a totes les regions del Continent. En el s. XV la indústria paperera pren tal volada que fa ja exclusiu l'ús del paper, com a matèria escriptòria.

EL CÒDEX

El Volum. - Els llibres més antics, en papir, tenen la forma de rotlle (volumen), de llargada variable, enrotllats entorn d'un bastonet de fusta o d'os, anomenat "umbilicum"; en un dels marges s'hi penjava un petit cartell que indicava el títol de l'obra (titulus o index).

A l'interior de cada rotlle, l'escriptura es desenvolupava paral·lelament a la llargada del volum; el text es dividia en columnes compostes d'un cert nombre de ratlles.

Normalment, la ratlla tenia una extensió fixa, calculada sobre l'hexàmetre homèric, és a dir, divuit síl·labes o 34-38 lletres. A la fi del volum, la "sticometria" o còmput de les ratlles, servia per calcular la paga deguda a l'amanuense per fer la còpia. Una part del rotlle tallat prenia el nom de "tomus", el primer i l'últim full dels que encolats, formaven el "volum", s'anomenaven "protocol" i "escatocol", respectivament. Al començ del text, hom solia consignar el títol de l'obra mitjançant la fórmula «Incipit liber...», «comença el llibre...»; al final, es repetia el títol, amb la fórmula «Explicitus liber...», és a dir, «ha estat desplegat el rotlle que conté el llibre...». Ambdues fórmules varen conservar-se iguals, fins i tot quan es passà del rotlle al llibre quadrat; en els còdex, el mot «explicit» perd el seu significat de «desplegat», «desenrotllat», cosa que no tindria sentit donat el nou format dels llibres, per passar a significar «terme», «fi», etc.

Els rotlles o volums, per a la seva conservació, eren lligats en feixos i guardats en sacs o dipòsits cilíndrics, que eren anomenats «Pandectes» o «biblioteca».

EL LLIBRE QUADRAT

Vers el s. I d.C. comença a aparèixer el "llibre quadrat", disposat a la manera de les tauletes de cera. El llibre quadrat s'identifica actualment amb el concepte de "còdex", de forma que, des d'ara, sempre parlarem de còdex, per referir-nos als llibres fets amb pergamí.

El còdex està format per quaderns lligats conjuntament; el quadern pot estar compost d'un nombre variable de fulls plegats en dos. L'ús més comú era de formar els

fascicles amb quatre fulls dobles (quatern) que corresponen a 16 pàgines, segons l'ús modern; però també es troben simples bifolis i fascicles de 2 fulls (binio), de 3 (ternio), de 5 (quinio) fins a 8 i 10 folis. Alguna vegada l'ús de determinat nombre de fulls indica una escola escriptòria determinada, cosa que cal tenir en compte quan estudia un còdex.

Per tal d'evitar desigualtat en el color del pergamí entre la part més blanca (costat carn) i la part més fosca i aspra (costat pèl) es confeccionava el fascicle de manera que obrint-lo per qualsevol full, els dos folis fossin del mateix color. Així s'acaraven carn amb carn i pèl amb pèl.

Abans de començar el seu treball, l'escrivà procedia a la preparació dels fulls per tal de delimitar l'espai destinat a l'escriptura i per senyalar les ratlles, tant en forma de línia seguida, com en forma de columnes. Per obtenir un ratllat regular, primer traçava amb un compàs una sèrie de petits forats que li servien de guia.

Dos o quatre foradets eren incisos en la part superior i inferior per marcar les ratlles verticals que delimitaven la caixa de l'escriptura i en l'espai destinat a contenir les lletres inicials o les caplletres. En els textos escrits a dues columnes, els foradets-guia eren quatre o vuit. Altres eren punxats verticalment segons el nombre de línies que es volien escriure en el foli, per senyalar les ratlles horitzontals sobre les quals reposaria l'escriptura.

El costum de numerar els folis és molt tardà. El sistema més antic consistia en numerar solament els quaderns, consignat un número al final de l'últim foli. Vers el s. VIII, s'introdueix, en aquest mateix lloc, la lletra "Q", majúscula o minúscula, que volia dir "quaternus" (quatern) en forma abreviada, més el número corresponent. A partir del s. XI, s'afegeix el reclam, que consisteix en escriure al final de cada quadern el mot inicial del quadern següent. Posteriorment, es varen numerar els folis, generalment en la cara anterior, p. e. foli 8 significa les dues cares del mateix foli. Però cal tenir en compte que, a l'hora de descriure un còdex es precisa el detall de les dues cares, així hom consigna: foli 8 per la cara anterior, foli 8' per la cara posterior.

Acabada l'escriptura i la correcció del text, els quaderns eren cosits amb fil de cànem i, d'acord amb la seva importància, eren enquadernats amb pergamí o amb fusta llisa o esculpida i recoberta de metalls preciosos, com solia fer-se amb els grans llibres litúrgics.

Abans de posar punt final a la present panoràmica sobre els precedents dels nostres llibres actuals, farem una referència als instruments que s'empraven per escriure.

Les lletres escrites sobre la cera de les tauletes es traçaven amb un estilet "stilus", que era un instrument de ferro, ivori o argent. L'extrem que servia per escriure acabava en punta, mentre que l'altra extrem tenia forma aplanada, com un diminut rem o pala, que servia per esborrar l'escrit.

Per a l'escriptura amb tinta, s'usava el "calamus", en els temps més antics. Aquest instrument no era més que una canya tallada i afilada, com els nostres llapis. Més tard, a partir del s. IV, el calamus fou substituït per la ploma d'oca. La ploma animal persistí fins als temps moderns, en què fou reemplaçada per la ploma metàl·lica.

La tinta usada comunament en l'escriptura ha estat sempre de color negre, amb gradacions de color degudes a variacions de composició. Per aquest color, rebia el nom d'"atramentum"; més tard rebé el d'"incaustum" perquè era preparat al foc.

En les èpoques més antigues, la tinta es preparava amb substàncies vegetals, a base de negrefum, d'on el mot "tincta" que ha passat a les llengües modernes. Però

sembla cert que els mateixos romans ja feren tinta amb sals metàl·liques, semblantment a les que es fabriquen avui dia. En les receptes de l'Edat Mitjana trobem que els components principals de les tintes eren el sulfat de ferro i l'àcid gàl·lic. La tinta vermella era feta a base de mini i s'usava solament per escriure els títols, les caplletres i inicials amb finalitats purament ornamental. D'aquest ús d'escriure els títols en vermell, deriva el mot consagrat de "rúbrica" i el corresponent verb "rubricar".

No voldríem acabar aquesta ràpida ressenya sense fer notar dues coses: 1) que en l'antiguitat clàssica, en l'Alta i Baixa Edat Mitjana i fins bastant temps després de la impremta, el llibre era un objecte car i per aquest motiu, moltes vegades de luxe. A finals del s. III de la nostra Era, l'Eneida de Virgili costava 24 denaris, segons ens conta Marcial (Marcial I, 117, 17); d'aquella mateixa època, sabem que el pressupost d'un legionari era de 2 denaris per 10 dies d'alimentació; al legionari li calien 4 mesos de dejuni per poder comprar una Eneida. Per a l'Edat mitjana no tenim dades precises que ens permetin assenyalar un preu aproximat dels còdex, però una sumària revisió de la part material dels llibres ens fa veure que per confeccionar un llibre d'extensió mitjana, eren necessàries 30, 40 i més pells d'ovella o de cabra. Un ramat.

En l'antiga Roma, fins a la caiguda de l'Imperi en el s. IV, hi havia una veritable indústria editorial, semblant a la dels nostres dies, amb una organització del treball molt acabada, capaç d'abastir un comerç actiu i extens.

Eren cèlebres les "Tabernes Libràries" de Roma on es confeccionaven els llibres dels grans escriptors que nosaltres ara anomenem clàssics. Les principals d'aquestes llibreries eren situades en les vies o carrers "Argiletum" i "vicus Sandalarius", prop del Forum i la Cúria, a dos passos de la Basílica Emília. Els germans Sossius eren els "editors" d'Horaci, de Segon, de Pol·li Valerià, de Trifó, etc. Pomponi Àtic, editor de Ciceró, era un ric mecenes que es dedicava al llibre, més per amor a l'art, que per especulació mercantil.

En el curs dels segles II i III i especialment en el IV, amb la caiguda de l'Imperi i l'adveniment dels nous pobles de la Germània, es produeix una involució de la cultura pagano-romana coincidint amb una creixent evolució de la cultura cristiana, que, en el cas que ens ocupa, dóna com a resultat, l'extinció paulatina i inexorable de l'activitat librària i la seva difusió. Paral·lelament, en el si de la comunitat cristiana va prenent puixança la còpia i la difusió del llibre litúrgic i patristic per a usos culturals, acompanyats després, per altres manuscrits de diverses matèries que interessaven als centres productors de llibres: les Catedrals amb les seves escoles i els Monestirs.

GABRIEL ROURA